

Жулиета Гюлева / G. Guleva

НИКОПОЛСКИЯТ ХАМАМ — ПРИМЕР ЗА ТАКА
НАРЕЧЕНИЯ РАЗВИТ ТИП ОСМАНСКИ
ОБЩЕСТВЕНИ БАНИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ?

*The Turkish Hamam of Nikopol — A Primary for
Developed Type of Ottoman Public Baths in the
Bulgarian Lands?*

The present research examined a turkish bath (hamam) of Nikopol which is a center of sanjak in the North of Bulgaria. The main purpose of this study is to analyze the plan of the hamam matched with a comment of the missing rooms. During its excavations was founded that the bath hasn't a disrobing room. On this basis as well as with a large number of bath's projects as an example, is supposed that the disrobing room is situated on the north side of the hamam, before the tepid section. It has an approximate size about 17 x 17 m or 15 x 15 m both is possible. So, the bath of Nikopol is consist of disrobing room (soyunmalak), a tepid section (sopukluk) with rectangular shape, a hot section (sacaklak) and a furnace (kulhan) at the end of the hamam. It is well known that, the most important room of the baths is the hot section. The sacaklak of Nikopol's hamam is cross-shaped with four small private cells (halvet) situated in each corner and four eyvans. On the basis of a large number turkish hamams from different parts of the Empire (such as the baths of Eger, Hungary, Naftatos, Ioanina ect. from Greece, hamam of Vrania, Serbia, from Istanbul, Konia, Bursa, Darende, Bor, Besni ect. from Turkey), is confirmed that the hamam of Nikopol belongs to a developed type of ottoman public baths. It has the closest parallel with the hamam of Ioanina, Greece.

The cross-shaped sacaklak of the hamams is indication of a developed type ottoman public baths. Most of the researchers considered that this type of hamams was built in an urban centers with a large significant of the Empire, like sanjak's cities, towns on the main merchant roads etc. In the Bulgarian lands the bath of Nikopol is the only one, by for now, with cross-shaped plan of the hot room with four eyvans and four halvets. All of this confirmed its importance and place among the significant urban centers of the Ottoman Empire.

Keywords: *Hamam – turkish bath, Soyunmalık – disrobing room, Soğukluk – tepid section, Sacaklık – hot section, Külhan – furnace built against one wall of the hot room, Halvet – private small cells situated in the corners of the hot room, Kurna – basins with taps around the walls of the hot section, Developed type – four eyvan and four halvet plan, Eyvan – to a word means courtyard.*

Предмет на интерес в настоящото изследване е един отдавна известен в научната литература паметник на османската архитектура в българските земи. Става дума за обществена баня (hamam, хамам), открита при археологическото проучване на Никопол през 1975 г. Поводът за нейното разглеждане тук се дължи на няколко причини. От една страна, обстоятелството, че тя остава недооценена като пример на османското строителство я прави непопулярна и дори непозната за изследователите на османската архитектура у нас и в чужбина. Например в труда на арх. М. Харбова, където една важна част с безспорен приносен характер е посветена на османските обществени хамами, е бегло спомената като баня от времето на Второто българско царство без допълнителна аргументация¹. За чуждите изследователи тя очевидно е съвсем непозната, тъй като не присъства като пример сред османските бани от днешна България². От друга страна стои особеността и интересен план на Никополския хамам. При откриването му става ясно, че той е частично разрушен. Цялостният му анализ налага да бъде направен опит за определяне неговия тип, както и коментар на липсващите помещения. Именно планът на банята засяга въпроси, свързани както с нейното устройство в частност, така и с общественото строителство на османските турци у нас и в Империята като цяло.

Банята се намира западно от билото на хълма Калето, извън границите на крепостта, която продължава да се използва и обитава след края на XIV в. Именно от запад достъпът до крепостта е най-лесен, тъй като теренът е сравнително равнинен³. Банята е разположена по оста север – юг (обр. 1). Дължината ѝ е 21,13 м, западната част е разрушена. Градежът е от тухли и бял хоросан. Дебелината на външните зидове е 0,90–1,00 м, а на вътрешните – 0,60–0,70 м. Установени са няколко входа, водещи към различни помещения във вътрешността. Те варират в широчина от 0,55 до 0,75 м. Запазени са няколко вида подова настилка – някъде само замазка, а другаде – различни по големина и цвят мраморни плочи. По стените има следи от стенописна украса. Откритите в насипите около банята голямо количество прозоречно стъкло, както и фрагменти от фаянсови плочки, показват нейната богата и разнообразна украса. Проучвателят се спира по-подробно на две от откритите помещения и ги определя като къпални⁴. От плана обаче става ясно, че са налице само част от нужните за функционирането на един хамам помещения. Същевременно, с изключение на вече споменатите две къпални, останалите не са коментирани. Това налага техния по-подробен анализ.

Помещенията в един хамам са диктувани от неизменен ред, подчинен на закономерности и действия, изпълнявани от мюсюлманското общество. В основата на това съществува точно определен брой помещения, които винаги са налице в големи и малки, единични или двойни (çifte, чифте) хамами, строени в различни по големина селища. Типичната последователност на помещенията в една баня включва съблекалня (soyunmalik, союнмалък), хладно помещение

(soğukluk, соуклук), горещо помещение (sıcaklık, съджаклък) и пещ (külhan, кюлхан) (обр. 2)⁵. В повечето случаи те са разположени по централната ос на сградата. Има и други помещения, които често са ситуирани извън нея. Тяхното разположение варира в общия план, но винаги са преди влизането в съджаклъка и са свързани със соуклука чрез самостоятелен вход – тоалетни, помещение за депилация и др⁶.

От този кратък обзор става видна липсата на съблекалня в Никополския хамам, предхождаща откритото помещение, отговарящо на соуклука в османските бани (обр. 1). Коментарът за нейното разположение е наложителен като се има предвид, че съблекалните заемат централно място във всички по тип и големина хамами. Квадратни в план, на тях се дава най-голям акцент в силуета на баните посредством големия им купол. Често размерите им са равни на половината от дължината на останалата част на баните или дори по-големи. Търсейки разположението на союнмалъка, трябва да се започне от установения в северния край на сградата соуклук. В северната му част е открит вход с ширина 0,70 м. Базирайки се на основната планова схема на баните, при която отделните помещения се разполагат по една централна ос и на факта, че входа от север не е централен, а води към помещение над него, може да се предположи, че съблекалнята е била разположена северно от соуклука. Важно е също да се спомене, че установеният вход от север е широк само 0,70 м, което показва, че е вътрешен за банята, а не централен – факт, който се подкрепя от плановете на всички хамами, в които е следвана същата закономерност – тесни вътрешни входове и по-широки външни⁷. Що се отнася до размерите на съблекалнята, може да се предположи, че тя покрива ширината на сградата. Като наложим огледално размерите на източната половина върху липсващата западна част на хамама, се получава приблизителна ширина 15 м. Заслужава да бъде споменат още един факт. На разстояние 3,85 м източно от банята е установено трасето на зид (обр. 1). В източната част на хладното помещение има вход, очевидно водещ към друго, разположено встрани от централната ос на сградата. Като се има предвид, че често сервизните помещения са разполагани извън централната ос на баните, може да се предположи, че входа от изток на соуклука води именно към такъв тип помещения. От плана се вижда, че северният зид на хладното помещение продължава направо към засечения от изток зид без да чупи на север. Възможно е союнмалъка да включва по дължина тоалетната или част от нея в своя размер. Ако съблекалнята на Никополската баня обаче включва тоалетната, ще добие размери около 20 x 20 м, което я прави доста голяма и равна почти на дължината на останалата част на банята. По-вероятно е да я обхваща само донякъде, при което ще добие размери от около 17 x 17 м или 15 x 15 м например, което прави и двете цифри реални и отговарящи на размерите на сградата (обр. 3). Разбира се, възможни са и други варианти.

Така през коментирания вече вход се влиза в хладното помещение. То има широчина 3,85 м и запазена дължина 12 м. Целта на помещението е

адаптирането на хората при влизане от студената съблекалня към най-горещата част в банята. Соуклука представлява свързващо звено между двете главни секции в баните – союнмалъка и съджаклъка⁸. Това се подкрепя и от наличните три входа в него – северният, водещ към съблекалнята, източният – към странично разположените обслужващи помещения и южният – към горещото помещение. Входът към последното е широк 0,75 м. В османските бани това помещение има най-сложната пространствена схема. Изследователите са единодушни, че главният фактор, определящ типовете бани е планът на съджаклъка, въз основа на който са определени няколко типа хамами⁹. Горещото помещение на Никополския е кръстовидно, с разположени в междурамията му самостоятелни къпални, така наречените халвети. Пространствената схема на кръста при съджаклъка с разполагането на четири в халвети (halvet) междурамията и четири айвана (eyvan, букв. вътрешен двор) между тях, представлява така наречения развит тип османски обществени бани (обр. 4)¹⁰. Според повечето автори този тип хамами е изграждан в големите селища на Османската империя. Квадратно или издължено в план горещо помещение, около което са разположени 4, 3 или 2 халвети, са най-използваните схеми при единични и двойни бани във всички части на Империята.

Това, което прави впечатление при горещото помещение на Никополския хамам е неговата асиметричност (обр. 3). Халветите са с различна степен на запазеност. Напълно запазени са североизточната и югоизточната, частично запазена е северозападната. Техните размери също не са еднакви. Североизточната е с размери 3 x 3,14 м. Входът към нея е от запад. Изцяло е запазена подовата ѝ настилка от различни по големина мраморни плочи. Плочите откъм северната ѝ стена, на разстояние 0,60 м от нея, са повдигнати с 0,15 м спрямо нивото на останалите. В центъра на южната стена е открито малко каменно корито (kurna, курна) с многоъгълно сечение на устието¹¹. Тази леко повдигната от пода част се използва от къпещите се за сядане в близост до курните и за измиване¹². Частично запазена е мазилката на стените. Установени са и вградените в тях хоризонтални и отвесни глинени тръби с диаметър до 0,18 м¹³. Къпалнята, разположена в югоизточния ъгъл на съджаклъка е по-голяма, с размери 3,90 x 4 м. Северозападната е частично запазена, а тази в югозападната част напълно липсва. От нея е открито само западното рамо на централната, кръстовидна в план къпалня, явяващо се източно за халвета. Че това е халвета се съди и от факта, че печта на хамама е разположена южно от нея. Винаги по дължината на печта, независимо до коя от стените на съджаклъка е долепена, са разположени халвети, за да бъде използвана пълноценно най-топлата част от целия хамам¹⁴.

Композиционната ос на банята завършва с котелното помещение и резервоара за вода, разположени от южната страна на съджаклъка (обр. 3). Има запазена дължина 9,10 м и широчина 2,30 м. Обхваща цялата сграда по дължина и

очевидно продължава в западна посока. Димът от запаления в пещта огън и горещият въздух преминават по изградените едновременно с банята хоризонтални и вертикални глинени тръби, поставени под пода и в стените на горещото и хладното помещение¹⁵. В същото време водата, достигаща до курните в банята, се затопля. Именно отдалечеността от пещта прави температурата в соуклука по-ниска. Кюлханът има самостоятелен вход от външната страна на банята. Коминът е разположен в стената между горещото помещение и пещта¹⁶. Входът към тази част на банята не е открит, но може да се допусне, че се намира в разрушения западен край.

От направения преглед на плана на Никополския хамам се стига до извода, че той се състои от следните части: съблекалня, разположена в северната част, допълнителни сервизни помещения, свързани самостоятелно с хладното помещение чрез вход от изток, хладно помещение, кръстовиден в план съджаклък с 4 халвети в междурамията и кюлхан от юг. Горещото помещение на банята показва, че е от така наречения развит тип. Най-често като пример са давани тези от Коня, Бурса, Изник. Значителна е тяхната концентрация в Истанбул¹⁷. От европейските провинции могат да се посочат тези в днешна Гърция – в Навпакт, Солун, Йоанина (Янина), о-в Кос и о-в Крит¹⁸, Враня в Сърбия и Егер в Унгария (обр. 5 а-с)¹⁹. От голямо значение в случая е, че досега у нас не е известна баня от този тип. В българските земи халветите са най-много 3 или 2 и следователно попадат в други типологични групи. Такива са известни от Видин, Ловеч, Търново, Шумен, Разград, Пловдив, Айтос, Карнобат и много други²⁰. Трябва да се има предвид, че този тип бани изисква купол над пресечната точка на кръстните рамена. В Никополския хамам обаче междурамията на кръста са с различни размери, което възпрепятства прилагането на това конструктивно решение. В Ески-йени хамам в Истанбул например халветите също са с различни размери, но покриването на централната къпалня не е възпрепятствано, тъй като, за да се образува подкуполен квадрат, са изградени два срещуположни пиластъра на източната двойка халвети (обр. 5 а). В Никополската баня подобна двойка пиластри е разположена на 0,85 м южно от входа към соуклука. Тяхното разполагане там вероятно е направено, за да компенсира несиметричността на съджаклъка, което води до изтегляне на подкупулното пространство от центъра в северна посока. Най-близък паралел банята от Никопол намира с тази в Йоанина (обр. 6). При нея подкупулният квадрат също не се образува в центъра на съджаклъка, а е изтеглен в северна посока. Част от него стъпва на двойка пиластри от юг, а от срещуположната стена, тежестта е поета направо от стените на сградата²¹. Засега двата хамама се оказват единствените сред многобройните примери на бани с кръстовиден план на съджаклъка и четири халвети в междурамията, при които не се образува подкуполно пространство в центъра на топлото помещение, а е изтеглено в единия му край.

Всичко това налага да се обърне внимание на въпроса къде са строени баните от така наречения развит тип? Такива са известни от различни краища

на Османската империя – от днешна Източна Турция до най-западната точка на османските владения – Унгария. Те са строени не само в Коня, Бурса и Истанбул, а още в градове като Бор, област Нигде и Даренде, област Малатия в Централна Турция, Дивриги, област Сивас, от Ерзурум, Маниса, Ефес, Гюмюшхане, Североизточна Турция, Бесни, област Адъяман в Югоизточна Турция (обр. 5 d, e) и др²². От европейската част баните от типа вече бяха споменати – в Гърция са пет, в Сърбия една, една в Унгария и няколко в Одрин. Очевидна е концентрацията на този тип хамами в малоазийската част на Империята. Това от своя страна води до въпроса в какви по тип градове се строят те. Освен безспорните важни центрове като Солун, Одрин, Бурса, Истанбул, могат да се посочат още няколко примера: о-в Крит е център на еялет след превземането му през 1669 г. Именно в един от главните градове – Ханя – има баня от въпросния тип. Същото се отнася и за о-в Кос – такъв хамам е построен в едноименния главен град на острова; Егер в Унгария също е център на еялет от 1596 г. и в него също има баня с кръстовиден план на горещото помещение. Оказва се, че градове като Бор, Даренде, Гюмюшхане, Бесни, които са обект на интерес единствено от страна на турски изследователи, не са малки нито по размер, нито по значение за Империята. Например Гюмюшхане (Аргирополис от Византийския период), е важна спирка между градовете Трабзон и Ерзурум, на някогашния Път на коприната. Доколко статута на един град е определящ за строежа на този тип бани е въпрос, на който още дълго ще се търси отговор. Вероятно тяхното строителство до голяма степен зависи от това кой е поръчителят – султан, местен първенец, санджакбей, богат търговец, цялата мюсюлманска общност в дадено селище или други – и с какви финансови средства разполага. Например в град като Гюмюшхане, разположен сред стръмните и труднопроходими планини на Източна Турция, но все пак на важен път, съществуването на такъв хамам, може да се свърже с наличието на достатъчно заможни граждани, вероятно търговци, които да поръчат строежа на подобна обществена сграда. Едно обаче е очевидно – наличието им в градове – центрове на санджаци или еялети в по-късния период, на важни търговски пътища и др. Не бива да се изключва възможността чрез бъдещи проучвания не само у нас, но и в други държави, някогашни османски провинции, да се получат нови данни за строежа на този тип бани.

Този въпрос налага да се върнем на Никополската баня още веднъж. При нейното проучване се оказва, че тя е грижливо строена, с добре измазани фуги, с няколко вида подова настилка, стенописни орнаменти по стените и голямо количество прозоречно стъкло. Това, заедно с нейния тип и размери, изключва възможността за строеж на хамам с непретенциозен вид, намиращ се в една от европейските османски провинции. Банята има дължина над 30 м и ширина около 15 м. Това я прави по-голяма дори от много добри като изпълнение столични бани. По отношение на основните изисквания при строеж също

не отстъпва на тях – наличие на всички помещения, строителни техники, декоративна украса и др. Както беше споменато, видът на една баня зависи и от финансовата страна, уменията на майсторите-строители и планът, който трябва да възпроизведат. При Никополския хамам, както и при този в Йоанина, поради изтеглянето на купола в единия край, на практика един от айваните не се откроява достатъчно, за разлика от останалите. Въпреки това, банята в Йоанина е разглеждана като класически тип²³. Може да се допусне, че това е един вид разновидност на типа с четири халвети и четири айвана. За съжаление липсват достатъчно примери, които да подкрепят тази възможност, при което трудно би могло да се говори за местен, или по-точно – провинциален вариант. Въпреки това наличието на хамам със сложен план в Никопол потвърждава неговото значение като център на санджак, както и значението му като цяло за Османската империя. На този етап банята се оказва единствената от така наречения развит тип османски обществени бани у нас.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Харбова, М.** Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII век. – София, 1991, с. 143.

² Например **Ayverdi, E. N.** Avrupa'da osmanlı mimari eserleri. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk. IV cild, 4 kitab. – İstanbul, 1982, 11–188; **Кийл, М.** Хора и селища в България през османския период. Събрани съчинения. – София, 2005.

³ **Аспарухов, М.** Археологически приноси към историята на средновековния Никопол. Част I. – София, 2007, с. 5.

⁴ **Манова, Е.** Хигиенно съоръжение при средновековната крепост в Никопол. – Археология, 1, 1978, 47–50.

⁵ **Kanetaki, E.** The still existing Ottoman hamams in the Greek territory. – METU JFA 2004/1-2 (21), p. 85; **Taşcıoğlu, T.** The Turkish hamam. – İstanbul, 1998, p. 39; **Çakmak, C.** Tire hamamları. – Ankara, 2002, p. 12; **Харбова, М.** Цит. съч., с. 135.

⁶ **Taşcıoğlu, T.** Op. cit., p. 39.

⁷ **Haskan, M. N.** İstanbul hamamları. – İstanbul, 1995, p. 196; **Çakmak, C.** Tire hamamları. – Ankara, 2002, p. 76.

⁸ **Taşcıoğlu, T.** Op. cit., p. 142.

⁹ **Kanetaki, E.** Op. cit., p. 89; **Eyice, S.** İznik'de “Büyük Hamam” ve Osmanlı devri hamamları hakkında bir deneme. – Tarih Dergisi, cilt XI, sayı 15, İÜ Edebiyat Fakültesi Matbaası. İstanbul, 1960, 99–120 и др.

¹⁰ **Харбова, М.** Цит. съч., с. 140; **Kanetaki, E.** Op. cit., p. 92.

¹¹ **Манова, Е.** Хигиенно съоръжение при средновековната крепост в Никопол. – Археология, 1978, № 1, с. 48.

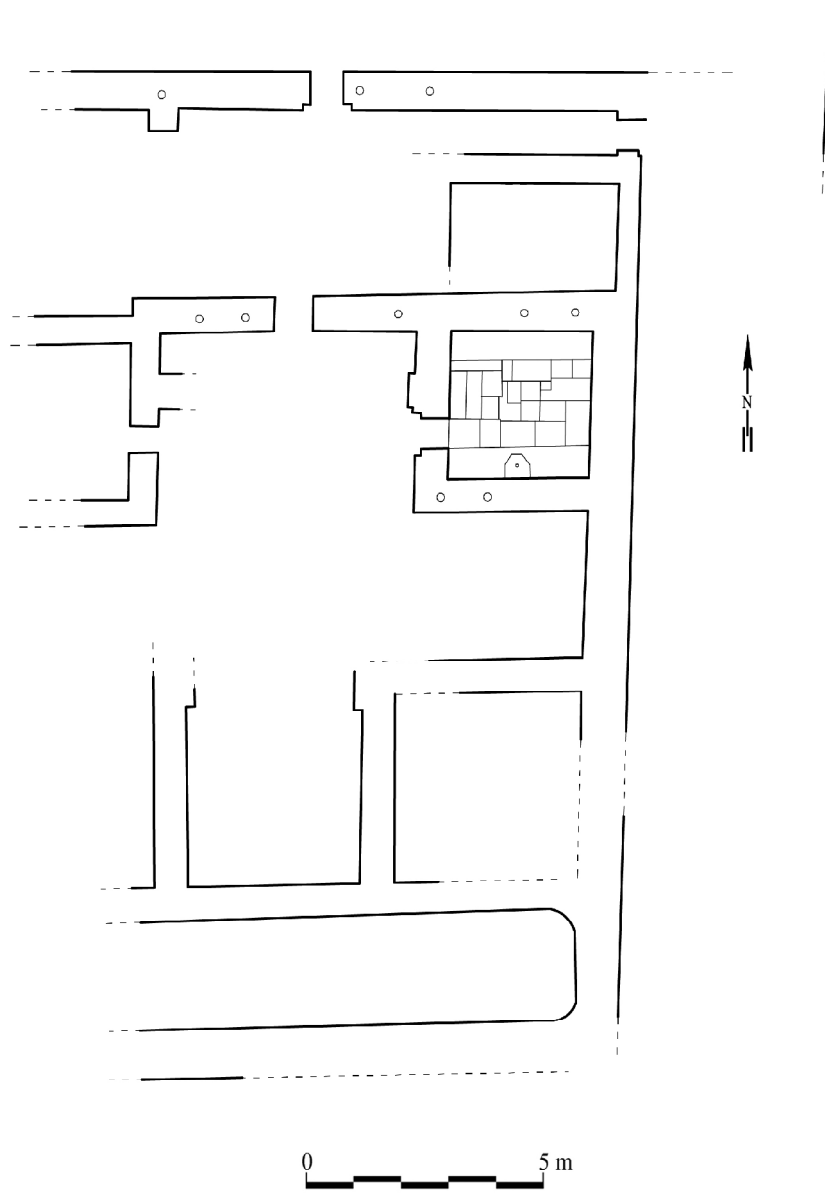
¹² **Taşcıoğlu, T.** Op. cit., p. 75.

¹³ **Манова, Е.** Цит. съч., 48–49.

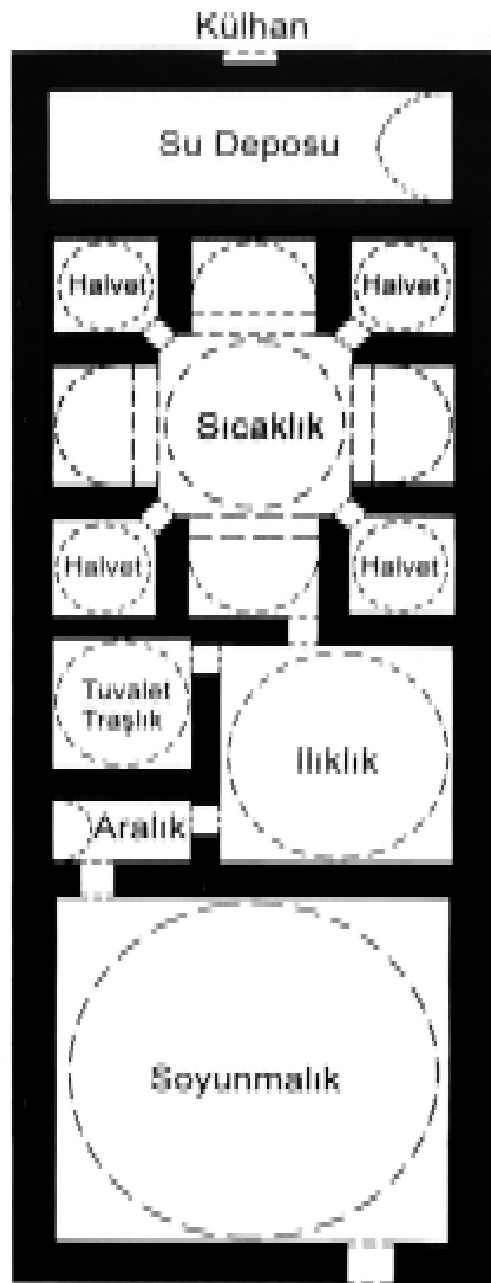
¹⁴ Примерите са многобройни. Вж **Kanetaki, E.** Op. cit., p. 91, Figure 6; **Taşcıoğlu, T.** Op. cit., p. 65; **Haskan, M. N.** Op. cit., p. 196 и др.

- ¹⁵ **Kanetaki, E.** Op. cit., p. 85; **Çakmak, C.** Op. cit., p. 22.
- ¹⁶ **Taşçioğlu, T.** Op. cit., p. 76.
- ¹⁷ **Харбова, М.** Градоустройство и архитектура ..., с. 136; **Çakmak, C.** Op. cit., p. 67; Вж изследването на вече цитирания **Haskan, M. N.** Istanbul hamamları. – İstanbul, 1995, където са представени всички известни хамами от Истанбул.
- ¹⁸ **Kanetaki, E.** Op. cit., p. 82, 91; **Giarelis, C., P. Kremezis, C. Spanos.** The hamam of Ioannina: analysis and restoration. – In: International Symposium Studies on Historical Heritage. – Antalya, 2007, 2–3.
- ¹⁹ **Ayverdi, E. H.** Avrupa'da osmanlı mimari eserleri. Yugoslavya. III cild, 3 kitab. – İstanbul, 1981, 72; **Ayverdi, E. H.** Avrupa'da osmanlı mimari eserleri. Romania, Macaristan. I cild, 2 kitab. – İstanbul, 1977, p. 163.
- ²⁰ **Харбова, М.** Цит. съч., 139, фиг. 60 Б.
- ²¹ **Giarelis, C., P. Kremezis, C. Spanos.** Op. cit., p. 1–4.
- ²² **Dündar, M.** Niğde/Bor Hamamları. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 44, 2 (2004) 161–184; **Şandcı, F.** Darende'de Hüseyin paşa hamamı. – Güzel sanatlar Enstitüsü dergisi. Erzurum, 1997, Sayı 3, 88–92; **Yurttaş, H.** Gümüşhane / Süleymaniye mahallesi (Eski Gümüşhane). Kültür varlıkları. – Atatürk üniversitesi kâzım karabekir eğitim facültesi dergisi. Erzurum, 2008, Sayı 17, p. 360; **Akyüzlüer, G.** Eski Besni yerleşim bölgesi ve kültür varlıklarının restitüsyonu üzerine bir araştırma. Doktora tezi, – Adana, 2007, 77–93.
- ²³ **Kanetaki, E.** Op. cit., p. 88.

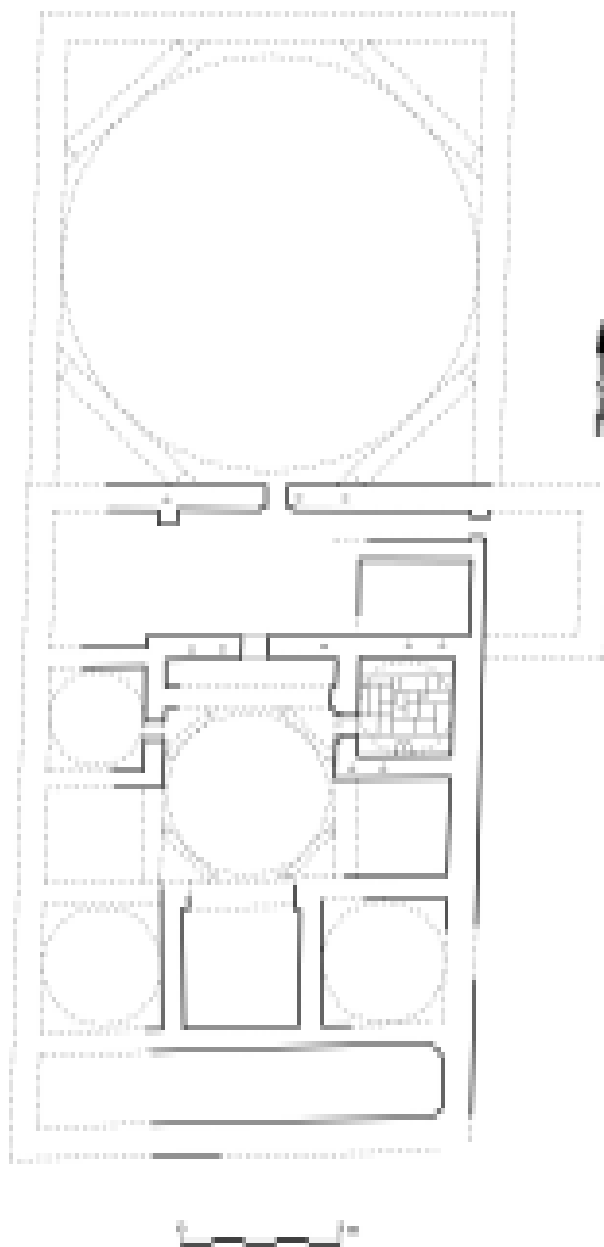

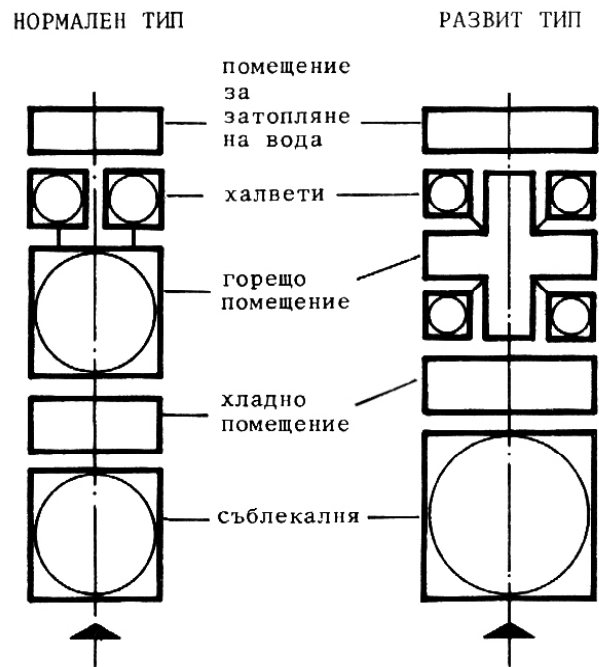
Обр. 1. План на Никополския хамам (по Манова 1978, 49, обр. 5)

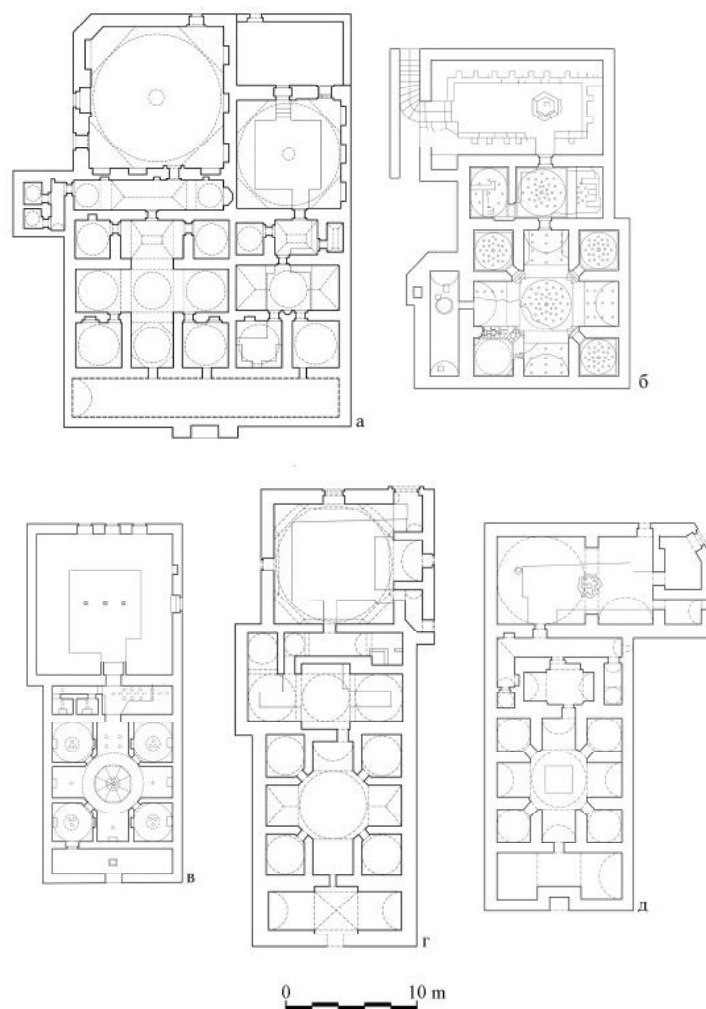
Обр. 2. Устройство на османските хамами (по Çakmak 2002, 12, çizim 2)

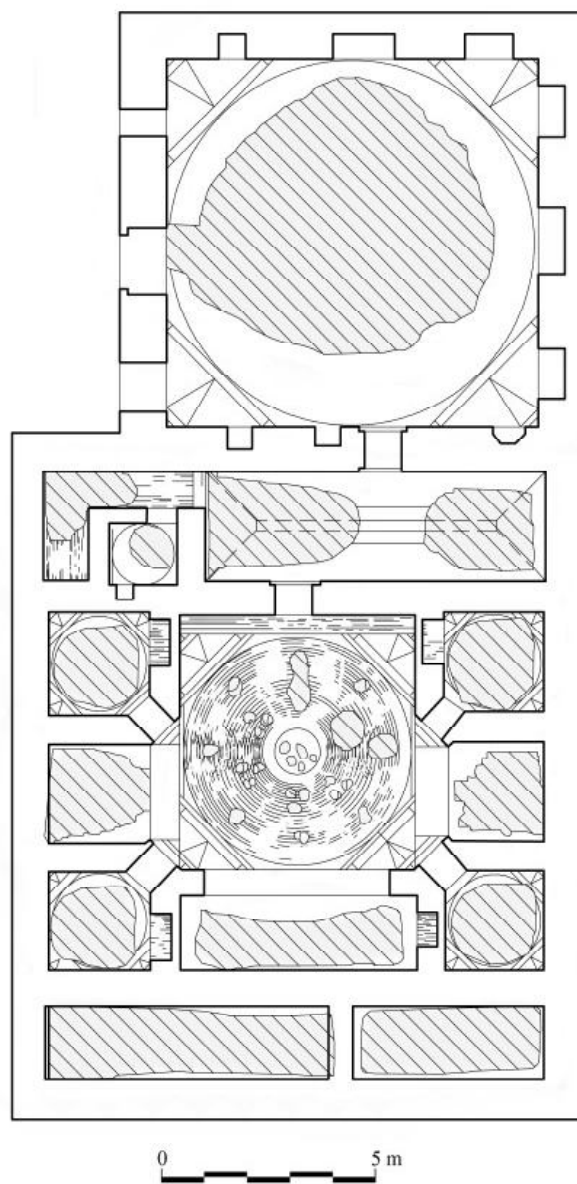
Обр. 3. Реконструкция на липсващите помещения на Никополския хамам

Обр. 4. Схема на така наречените нормален и развит тип османски обществени хамами (по Харбова 1991, 41, фиг. 61)

Обр. 5. Примери за развит тип хамами:
 а – Ески-йени хамам, Истанбул (по Çakmak 2002, 67, zizim 12)
 б – Хюсеин паша хамам, Навпакт (по Kanetaki 2004, 91, figure 6)
 с – Хамам във Враня (по Ayverdi 1981, 72, 980 R)
 д – Хамам в Даренде (по Şancé 1997, 88)
 е – Хамам в Дивриги (по Şancé 1997, 89)

Обр. 6. План на хамама в Йоанина
(по Giarlelis, Kremezis, Spanos 2007, 3, Figure 3)